

ugyanis szintén csak mássalhangzóval kezdődő rag előtt fordul elő; a szó végén itt is mindig *-alm*, *-elm*, *-dalm*, *-delm* van. Világos tehát, hogy ez a változás is hangkapcsolódás következménye. Csakhogy itt a hangkapcsolat nem hangkiesést, hanem hangbetoldást idézett elő.

Van olyan codex is, a hol mind a két eset előfordul. Ilyen pl. LobkC. (II. kéz), melyben ilyen esetek is vannak: *felemnekül* 53; *utamnac* 57; *lakodamnac* 105 és *ívogodalomra* 59; *veződelőmnec* 129. Az összes újabb változatok tehát itt is csak mássalhangzóval kezdődő ragok előtt fordulnak elő. Tehát a LobkC. adatai is bizonyítják, hogy nem csak *-am*, *-em*, *-dam*, *-dem*, hanem *-alom*, *-elēm*, *-dalom*, *-delem* is hangkapcsolódás következtében keletkezett.

Több codexben azután ezek a hosszabb alakok váltak általánossá nemcsak mássalhangzó előtt, hanem a szó végén és itt-ott magánhangzó előtt is. Pl. TelC.-ben: *serelēm* 100, 201; *utalom* 149; *faydalom* 154; *kefődelēm* 161; *fyralom* 220 (kivétel csak *oltalmert* 109 s a ma is *lm*-mel hangzó esetek: *tőredelmes* 2; *kegelmes* 7 stb.).

Ez az átterjedés azonban már analógia eredménye. Az *-alom* *-elem*, *-dalom*, *-delem* a mássalhangzóval kezdődő raggal megtoldott esetekből a többi esetre is átterjedt s legalább a szó végén egészen általánossá vált.

LOSONCZI ZOLTÁN.

Dézs.

Ki ne tudná azt a tudós népetymológiát, hogy *Dézs*nek azért *Dézs* a neve, mert a honfoglaló magyarok e helyen háromszor *Deust* (olvasva *Deus*, *s*-sel) kiáltának. Hogy hogyan kapcsolódhatott *Dézs* neve a latin *deus* szóhoz annak az agyában, a ki e képzetkapcsolásnak először adott kifejezést, mikor a két szó hangalakja egymástól olyan elütő, azt eddig senki sem kutatta. E soroknak az a célja, hogy bebizonyítsa, hogy *Dézs* városának egykor *Deus* volt a neve s hogy ez utóbbi alakja azután könnyen kapcsolódhatott a lat. *deus* (olv. régiesen *s*-sel) szóhoz.

Ismeretes dolog, hogy helyneveink nagyrésze előbbi személynévből való. Ilyen személynévi eredetű helyneveink a többek közt: *Csanád*, *Kassa*, *Léva*, *Tétény*, *Solt*, *Veszprém* stb.* Ezek közé tartozik *Dézs* is, melynek egykor *Deus* volt a neve.

Kezdjük azon, hogy van-e *Deus* nevű emberekről szó emlékeinkben? Hát igenis van, még pedig többször van szó. A Vár. reg. 311. §-ában ezt olvassuk: „*Deus*, filius Sancti, de villa inferioris Quer impetiit convillanum suum Johannem . . .”, itt tehát egy *Deus* nevű ember, aki Alsó-Kér községből való, törvény elé állíttatta János nevű falubelijét. KARÁCSONYI JÁNOS szerint ez az Alsó-Kér a mai biharmegyei Nagy-Kér. *Deus* tehát biharmegyei ember volt. Lehet hogy ugyanő, de lehet hogy más *Deus* az, akiről a Vár. reg. 208. §-a ekként emlékezik meg: „Bichorienses et horum praecipue Tenkeu impetierunt quendam liberum hominem, nomine *Deum* . . . *Deus* autem dixit . . . praefatum *Deum* . . . praedictum *Deum* . . .”.

Nemcsak Biharmegyéből, Dunántúlról is vannak *Deus* nevű emberekre adataink; egy 1211. évi, majd egy 1218. évi oklevél *Deus* nevű jobbágyokról tesz említést (l. Árpádk. új oktár I, 124, VI, 393,

* Az itt említett személynévek az oklevelek vulgo dictus, tehát közbeszédű nevei.

Kovács, Ind.). Egy 1279. évi oklevél *Deusteluke* olv. *Deustelúke* nevű szatmármegyei helyet említ (l. Árpádkori új oktár IV, 208, Kovács, Ind.), míg egy 1298. évből kelet oklevél *Deushyda* nevű somogy megyei birtokról emlékezik meg (l. Árpádk. új oktár X, 325, Kovács, Ind.). Hogy a *Deustelúke*, *Deushida* helynevekben *Deus* személynév, abban nem lehet kételkedni. Mindebből pedig következik, hogy *Deus* magyar nyelvi személynév, a mely — úgy látszik — sűrű használatú volt.

Mielőtt tovább mennénk, arra is meg akarok felelni, milyen eredetű ez a magyar *Deus* személynév. Minthogy szn.-ink közt ilyeneket olvasunk: *Blasius Isten* dictus; *Johannes Isten* dictus (l. OklSz.); szerintem idevaló az *Esten* szn. is, l. Árpádk. új oktár IX, 156), továbbá *Szentös* ∞ *Szentés* nevéekkel is sűrűn találkozunk (l. OklSz.), a fenti *Deus*, *filius Sancti* alapján azt hiszem, hogy az ó-magyar *Deus* szn. a latin *deus* 'isten' szó mása. Arra a kérdésre, hogy hogyan hívhattak valakit *Istennek*, *Deusnek*, ezúttal nem felelek.

Azt kell már most bebizonyítanunk, hogy az ó-magyar *Deus* névnek szabályos magyar nyelvi folytatója *Dés(zs)* > *Dés* ∞ *Dézs*.

Fentebb említettem, hogy egy 1298. évi oklevél *Deushyda* nevű somogy megyei birtokról szól. E somogy megyei birtokot 1309-ben, 1365-ben *Deushyda*, 1403-ban, 1443-ban, 1446-ban *Deushyda*, 1474-ben, 1480-ban *Deshyda* néven említik. Ez utóbbi adatot CSÁNKI II, 600 *Déshidának* olvassa. Ma a helynek *Deseda* a neve.

E példával be van bizonyítva, hogy a mi régen *Deushida*, az később *Déshida*, másszóval a mi egykor magyarul *Deus*, az később és sok esetben ma is *Dézs*.

Hogy e változást hangtanilag hogyan magyarázzuk, arra nem könnyű a felelet.

Ismeretes dolog, hogy a mit az ó-magyarban *eu*, *ev*, *ew*-val írtak, annak a mai magyar beszédben a legtöbbször *ő* hang a megfelelője, vö. ANON. 31. §. *geuru*, Győr'; 1055: *keuris* 'kóris(fa)' OklSz.; *Leurenc*, Lőrinc' uo.; ANON. 50. §. *fluuium tekereu*, tekerő'; KönSzőj. *wew* 'vó' stb. Úgy gondoljuk, hogy ennek az *eu*, *ev*, *ew*-nek *ëü*, később *ëü* a hangértéke, s hogy *ëü* > *öü*-n át fejlődött *ő*-vé (l. TMNy. 72; HORGER A. a SZILASI-féle Nyelv. tan. 64. lapján; MELICH, MNy. XII, 261, XIII, 1 stb.).

Az *eu*, *ev*, *ew*-vel írt kettőshangzónak más fejlődése is volt. A *feu* > *fő* ∞ *fë* > *fé*, *heu* > *hó* ∞ *hë* (vö. MNy. XIII, 292) > *hé*, *new* > *nó* ∞ *në* > *né*, *szülö* ∞ *szüle*: *szülék* (l. HELTAI, Háló 122, MELICH, Orth. Vng. 17); *üdvözítö* ∞ *üdvözítënk* (l. MELICH i. h.); *zsenge* ∞ *zsengeje* (l. MELICH i. m. 19) alakok *ê* > *é* hangja e mellett bizonyít. Hogy ez esetekben az *eu*, *ev*, *ew*-vel írt kettőshangzóból hogyan lett az *é* (ebből *é*), arra elfogadható magyarázat nincs (l. TMNy. 73—75, HORGER, SZILASI-féle Nyelv. tanulm. 64, KRÄUTER, MNy. X, 19, s köv. l.). Tény azonban az, hogy az *eu*, *ev*, *ew*-vel jelzett kettőshangzóból szó belsejében is lett *é* > *é*. Ide tartozik a vas megyei *Léka*, melynek régi neve *Leuka* (l. CSÁNKI II, 715, 725), s valószínűleg idevaló a szilágy- és hunyad megyei *Dédács* is; a szilágy megyei *Dédácsnak* ugyanis legrégebb hangalakja *Deudás* (vö. Vár. reg. 333. §.: terra nomine *Deudas*).

Már most kétségtelen dolog, hogy a szolnokdoboka-megyei *Dézs* nevében az *é* eredetibb *ê*-ből való. ARANY JÁNOS azt mondja *Dézs é-jérdl*, hogy ez nem lesz *é*-vé (l. Prózái dolg. 317); a XVI. századi

írók is nyílt *é*-nek megfelelő jeggyel írják (l. TRÓCSÁNYI, NyKözl. XXXVIII, 5, HELTAI, Cancionale 32 stb.).

Feljebb szóltunk arról, hogy az ó-magyar *eu* helyén a későbbi magyarban *é* hangot találunk. A felhozott példák azonban mind olyanok, a melyekben az *eu* nyílt szótagban áll. A *Deus* szn. esetében azonban más a hangtani helyzet. Itt vagy azt tesszük fel, hogy a *Deus* egyszótagú szó, s ez esetben az *eu* zárt szótagban van, s így kettőshangzó, ejtése tehát *Deus* ∞ *Deüs*, vagy pedig azt, hogy az ó-magy. *Deus* úgymint a latin *deus* kéttagú szó, s ez esetben az ó-magyar szó *De-us*. Ez utóbbi esetben a fejlődés talán ez: *Dê-üs* \succ *Dêës* \succ *Dês* \succ *Dêzs* \succ *Dézs*.

Bármiként történt is a hangfejlődés, a régi *Deushida* \succ *Dêshida* helynév kétségtelenül vallja, hogy az ó-magy. *Deus* a későbbi magyarban *Dês*, majd *Dêzs* ∞ *Dês* ∞ *Dézs*.

Már fentebb láttuk, hogy a *Deus* név a XII—XIII. sz.-ban az ország egész területén el volt terjedve; a *Deus*-ból később *Dês* fejlődött. Nos hát *Dês* nevű ember meg éppen nagyon sok volt az országban, amint arról Kovács, Index-e bárkit is meggyőzhet. Mint-hogy tehát a XII—XIV. sz.-ban a magyarban a *Deus* \succ *Dês* sűrű használatú szn. volt, nem csoda, hogy a név sok helynevünkben fellelhető, részben pedig sok helynévben a mai napig megmaradt.

A szolnokdókoka-megyei *Dézs*-en kívül *Dês* \succ *Dês* ∞ *Dézs* nevű birtok volt egykor Bács-Bodrogmegyében (l. CSÁNKI II, 199) és Veszprémmegyében (l. CSÁNKI III, 227), *Dêsháza* van Szolnok-Dobokában és Veszprémben, *Deseda* régi *Dêshida* Somogy megyében, *Dêsfalva* Küküllőm.-ben, *Dêsakna* Szolnok-Dobokában. Amilyen gyakori az ó-magyarban a *Deus* \succ *Dês* \succ *Dézs* szn., olyan gyakori e sz.-ból alakult helynév.

A szolnokdobokai *Dézs*-nek ma is ejtése ez (l. MNy. X, 96, Nyr. XLIII, 267; oláh neve *Dej* olv. *Gyezs*, a magy.-ból), tehát egykor magyarul *Deus* volt a neve s ez a név a régi magyar *Deus* személynév mása. Amikor már most az Ének Pannonia megvételéről cz. emlékünks szerzője így énekel:

„Isthenth ewk oth imadanak
haromzer Deuth Kyalthanak
arrol neuzeztheek oth az warasth
Zamos menteben az nemes *Deus*nek“*

(l. az Egyetemi Könyvtárban őrzött PRAY-féle másolatot Coll. Prayana Tom. LIII; átírva kiadta SZILÁDY, RMKTára I, 6, 240), akkor az ó agyában csak azért történhetett meg a lat. *deus* és a város *Dézs* \leftarrow *Dês* neve közt a képzetkapcsolódás, mert a szerző ismerhette vagy szájhagyományból vagy valamilyen régi emlékből, hogy a városnak egykor *Deus* volt a neve. Ez a *Deus* név és a latin *Deus* természetesen könnyen válhatott a fenti tudós népetymológia szülőanyjává.

MELICH JÁNOS.

* Az ének másolatában többször van a mai *é* hang *ew*-val írva, p., Erdely *feldeuwen*, *kezeuwen* stb.